

Надзвичайний успіх започаткованої справи наштовхнув видавців на думку видати збірку «На вічну пам'ять Котляревському», вихід якої невдовзі став знаковою подією в українському літературному й культурному житті. Вона також побачила світ у тій-таки друкарні Петра Барського. Видання схвалила цензура – 25 жовтня 1903 р., але в документах Санкт-Петербурзького цензурного комітету Міністерства внутрішніх справ за № 136 від 16 жовтня 1903 р. зазначено, що з рукопису збірника «На вічну пам'ять Котляревському» вилучено твори «Каменярі» й «У долині село лежить» І. Франка, поему «Дим» Лесі Українки, вірш «До бою» Г. Комарової.

Художнє оформлення обкладинки книги зробив майстер пензля Ф. С. Красицький, внучатий небіж Т. Г. Шевченка, за сюжетом пісні «Віють вітри, віють буйні» з «Наталки Полтавки» І. Котляревського.

На її фронтиспісі – погрудний портрет І. Котляревського роботи художника О. Сластьона (один із кращих в іконографії письменника) та епіграф з елегії Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському»: «Все сумує, тільки слава сонцем засіяла...».

Відкривається збірник сонетом І. Я. Франка «Котляревський». Уміщена також його поема «Іван Вишенський». До книги ввійшли твори Лесі Українки, І. Тобілевича, М. Коцюбинського, О. Кониського, М. Вороного, П. Грабовського, Г. Комарової, Б. Грінченка, В. Самійленка, С. Єфремова та ін. – усього 38 письменників подали 48 текстів. Особливої ваги виданню надав уміщений там і вперше опублікований бібліографічний покажчик творів І. Котляревського та праць про нього, упорядкований М. Комаровим. Книга ілюстрована малюнками до «Енеїди» художника В. Корнієнка. Осмислення художнього простору «Енеїди» – найпомітніший здобуток у творчості цього митця. Художник мав виконати 20 ілюстрацій до поеми І. Котляревського, але встиг завершити лише 11: смерть на 37-му році життя не дала довершити задумане. Пізніше ці малюнки неодноразово використовували в різних ви-

даннях поеми Котляревського. У збірці також уміщено малюнок «Дім Котляревського у Полтаві» Т. Шевченка, зображення пам'ятника письменнику, відкритого 1903 р., і горельєфів на ньому, надгробного пам'ятника, встановленого 1900 р.

Також 1909 р. у видавництві «ВІК» вийшла книга «Твори Івана Котляревського» з передмовою С. Єфремова (один із примірників видання зберігається у фондовій колекції Полтавського літературно-меморіального музею І. Котляревського). Передмова науковця перевершує межі вступної статті – це глибокий науковий аналіз творчого доробку Івана Котляревського, дослідження його ролі в українському літературному процесі та новаторського впливу на хід суспільної думки в Україні. Неабиякої цінності виданню надають ґрунтовні примітки вченого – бібліографічні та біографічні розвідки, аналіз кожного твору письменника й коментарі до них, відомості про будинок І. Котляревського, історична довідка про пам'ятник йому та надгробок, посмертна згадка про ілюстратора «Енеїди» Василя Корнієнка.

Розглянуті видання були вагомим ушануванням «великих роковин» української літератури, вони засвідчили, що за сто років після І. П. Котляревського наше письменство стало одним із найбагатших у Європі.

Література

1. Вороний М. Іванові Котляревському (На свято відкриття пам'ятника) / Микола Вороний // На вічну пам'ять Котляревському. – К. : Вік, 1904.
2. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 685 с.
3. Лисенко М. В. Листи / М. В. Лисенко. – К. : Мистецтво, 1964. – 533 с.
4. Старицкий М. П. Письмо в редакцию о предлагаемом издании Литературного сборника в память И. П. Котляревского / М. П. Старицкий // Киевская Старина. – 1897. – Т. 59. – Кн. 12.

Євгенія Стороха

ПОЛТАВСЬКЕ ОТОЧЕННЯ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО ТА КОЛО СПІЛКУВАННЯ

На початку XIX ст. Полтава являла собою маленьке провінційне містечко з нечисленною дворянською інтелігенцією. Історик М. Сементовський, котрого в Полтаві цікавили пам'ятки історичної баталії 1709 р. та постать Івана Котляревського, залишив цікаві подорожні нотатки про життя міста: «Я не могу

сказать, чтобы Полтава была пышный, шумный, кипящий жизнью город, как Харьков или другие города; нет, в Полтаве постоянно господствует тишина и спокойствие, кажется, суждено этому городу вечное безмолвие и мир после страшного двухвекового беспокойства, кровопролитий, окончившихся на

полях ее славным поражением всех врагов... Большого света нет в скромной Полтаве; да разве может быть большой свет в маленьком окне деревенской хижины. Однако же, я проводил вечера не скучая, в разговоре с Наталками Полтавками, я даже встретил много дам, имеющих претензію на важный тон <...>. Оригіналов в Полтаве множество, но они односторонніе: когда вы будете в Полтаве, то, вероятно, на память вам придет Коробочка, Собакевич, Манилов и даже Ноздрев, а Плюшкиных и весьма много здесь <...>. Молодежи в Полтаве нет и потому часто на балах дамы танцуют с дамами, за неимением кавалеров. Вся лучшая молодежь Полтавской губернии в столице на службе, эти господа налетом посещают родину и, досыта посмеявшись над оригиналами, скорее уезжают от скуки и провинциализма на север в столицу» [5, с. 325].

І. Котляревського, безперечно, можна вважати одним із таких оригіналів. «Он, точно, был оригинал в своем роде, – пише священник І. Н. Мазанов у листі до І. І. Срезневського від 10.01.1839 р. – Говаривал всегда остро, но нередко и с аттической солью... Трудно было уберечься, чтобы он к чему не привязался, но всегда резонно; был душою общества, и где он, там всегда было не скучно» [3, с. 196].

Постійно живучи та працюючи в Полтаві, Іван Петрович у службовій та громадській діяльності мусив мати зв'язки в різних колах.

Усі біографи письменника одностайно стверджували, що він був людиною, наближеною до малоросійських генерал-губернаторів Я. І. Лобанова-Ростовського та М. Г. Рєпніна, виконував їхні важливі службові доручення, що мали значний суспільний резонанс: формував козацький ополченський полк 1812 р., виїздив у відрядження до Дрездена з паперами у ставку російської армії, пізніше організував та очолив перший професійний театр у Полтаві. Іван Петрович мав підтримку правителів краю, бував у них удома на гостинах. М. Г. Рєпнін-Волконський, за спогадами, сам іноді приходив у гості до Котляревського й навіть подарував йому свій портрет роботи швейцарського художника Горнунга.

Можна стверджувати, що ставлення Котляревського до Рєпніна набуло особливої довірливості відтоді, як поет усвідомив, що дії генерал-губернатора спрямовані на суспільне благо й захист посполитих, адже були випадки, коли Рєпнін заступався за бідних від знущань поміщиків, а його промова на відкритті дворянського зібрання в Полтаві 1818 року, де він закликав піклуватися про добробут селян, викликала відверте незадоволення поміщиків.

І. П. Котляревський добре знав керівника канцелярії генерал-губернатора Михайла Миколайовича Новикова, одного з найактивніших членів таємних товариств свого часу, і навіть таємниця престолонаслідування йому була довірена, «ибо в тот самый день,

когда присягали Константину Павловичу, вечером сказал моему отцу: “Сегодня мы присягали Константину, а через неделю будем присягать Николаю” и когда это предсказание совершилось, признался, что давно знал от Новикова... о существовании известного акта об отречении К. П. от престола» [6]. М. Муравйов-Апостол під час слідства над декабристами визнавав: «У Полтаві він (Новиков) заснував ложу, яка служила розсадником таємного товариства. Він до неї приймав дворянство малоросійське, з числа якого найбільш здібних улаштував в товариство, що звалось “Союз благоденства”» [2, с. 6]. Новиков дуже цінував Котляревського як письменника й людину. Завдяки його дружній підтримці й теплій рекомендації восени 1821 р. автора «Енеїди» обирають дійсним членом «Вольного общества любителей российской словесности». Для письменника з периферії це – виняткова подія на рівні прецеденту, адже дійсними членами ставали жителі Санкт-Петербурга, котрі обіймали високі посади. А тут – полтавець!

Серед урядовців губернського центру звертав на себе увагу високою освіченістю, культурою та бездоганним знанням багатьох іноземних мов чиновник з особливих доручень генерал-губернатора Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський. Він походив із молдавських дворян, котрі були в родинних стосунках із князем Кантеміром. З юності Д. Бантиш-Каменський захопився археографічною роботою – вивченням та впорядкуванням історичних першоджерел. Почавши службу в Москві та Петербурзі на посадах, які відкривали перед ним широке поле дипломатичної діяльності, він відмовився від цієї спокуси, віддавши перевагу праці в маленькому провінційному місті. П'ятирічне перебування в Полтаві дало йому можливість віддатися улюбленим архівним справам, результатом яких стала «История Малой России от присоединения к Российскому государству до отмены гетьманства с общим введением, приложением материалов и портретами» у 4-х тт. (М., 1822) – праця, виконана за дорученням М. Г. Рєпніна, який навіть брав безпосередню участь у підготовці першого тому. Під час роботи Дмитро Миколайович спілкувався з Котляревським та користувався його порадами. Відомий лист історика до І. Котляревського від 29 жовтня 1829 р. і відповідь письменника з роз'ясненнями, що стосуються вимови деяких українських слів саме в полтавському регіоні, а також елементів українських народних обрядів.

Перший біограф І. П. Котляревського згадував: «В тогданнее время во всех семействах Полтавского общества свято соблюдаем был обычай праздновать дни именин членов семейства – званым обедом или вечером: сюда-то являлся Котляревский как самый желанный гость; он приезжал обыкновенно на паре вороных или буланых коней, в шинели горохового

цвета со множеством воротников, и при входе был встречаем единодушными радостными восклицаниями: “Иван Петрович! Иван Петрович!” Любимые дома Котляревского были: графа Ламберта, генерала Белухи-Кохановского, Лук’яновича, Есипенковых, Сплиттессера и Стеблина-Каминского, моего отца, с которым он был особенно дружен до последней минуты; отец мой питал к нему неограниченную любовь и преданность, закрыл ему глаза, распорядился его похоронами и поставил над прахом его надгробный пам’ятник» [6].

З-поміж названих у спогадах осіб найбільш цікаві для нас А. Ф. Лук’янович та найближчий друг поета П. С. Стеблін-Камінський, котрий очолював Полтавський приказ громадського притулку та жив неподалік Котляревського, теж на Соборному майдані. З його уст син Степан записав спогади про поета, що мають до сьогодні неперехідну цінність.

Близькою до Івана Петровича людиною був і Андрій Федорович Лук’янович, який походив зі старовинної козацької сім’ї. Його батько був бургомістром у Полтавському магістраті, де тоді служив батько Котляревського. Лук’яновичі здавна жили по сусідству в Полтаві й перебували з Котляревськими у щирих, дружніх стосунках. Про їхній дім згадує Т. Г. Шевченко в російськомовній повісті «Близнець»: Степан Мартинович із будинку Котляревського «пошел через площадь к дому Лук’яновича, чтобы оттуда лучше посмотреть на монастырь» [7, с. 44]. Будучи загалом не дуже заможною людиною, Андрій Лук’янович ще замолоду вступив на військову службу й дослужився до чину полковника. Пізніше він перебував на різних цивільних посадах, закінчивши державну службу 1830 р. симбірським цивільним губернатором. Крім будинку в Полтаві, мав ще маєтність у селі Шедієвому Кобеляцького повіту.

Онука А. Ф. Лук’яновича Олександра Мельникова свідчить, що Андрій Федорович «був справжнім меценатом свого часу, внутрішнім відчуттям відшукуючи талановитих людей... Він цінував поезію й літературу, мистецтва, співчутливо й тепло ставився до талантів, цінував їх поміж своїх гостей вище за чини й титули» [1, с. 7]. Бажаним гостем у Шедієвому був Іван Котляревський. Більше того, за свідченням згаданої вище мемуаристки, «тут він написав свою “Наталку Полтавку”, як митець створюючи всіх дійових осіб за взірцями, що його оточували. Уся оперета взята прямо з натури; усі дійові особи в ній – художні портрети дідушевої челяді та його домочадців» [1, с. 7].

І. П. Котляревського запрошував до себе, приїжджаючи в Диканьку, міністр внутрішніх справ В. П. Кочубей. «...Котляревский был очень ласково принимаем им. Граф нарочито присылал за ним и любил слушать его рассказы. Котляревскому хотелось выпросить у графа подгородный луг, принадле-

жавший графу, и вот за обедом Котляревский подучил одного из сыновей графа, бывших тогда детьми, сказать отцу: “Подари, папа, Ивану Петровичу луку”. Но сынок не совсем понимал слово, однако обратился к отцу и просил подарить И. П. луку. Граф догадался, в чем дело, и исполнил желание И. П. Рассказ этот я слышал от Котляревского» [6], – пише в «Біографічному нарисі» С. П. Стеблін-Камінський. Пізніше П. Куліш намагався обернути простодушний жарт Котляревського на докір письменникові в користолюбстві, не зваживши на те, що все життя нашого поета – приклад істинної безкорисливості, адже ніяких статків та маєтності він не нажив.

В 1817–1821 рр. Полтава була осяяна присутністю й активною діяльністю людини, товаришувати з якою вважали для себе за честь Пушкін і Гоголь, Грибоєдов і Тургенєв, Шевченко і Квітка-Основ’яненко. Більше того: цей чоловік, що посідає особливе, винятково високе місце в історії російського мистецтва, сам себе вважав українцем і – як ніхто інший у I пол. XIX ст. – сприяв популяризації в Росії українського слова. Його природне обдарування вражало сучасників, а поряд із найвищою оцінкою творчості неодмінно підносилися й видатний розум, душевне багатство, сердечна чутливість. Усе це – про геніального актора М. С. Щепкіна, який майже чотири роки перебував у складі трупи, що грала в першому полтавському театрі, очолюваному І. П. Котляревським. Для М. С. Щепкіна Полтава – це ціла епоха, бо тут розквітнув його грандіозний хист, тут для нього вперше були написані головні ролі в опері «Наталка Полтавка» й водевілі «Москаль-чарівник». За діяльної участі та сприяння Котляревського Щепкіна викупили в Полтаві з кріпацтва. Поза всяким сумнівом, він бував у Котляревського та з його уст отримував режисерські вказівки до виконання ролей у драматичних творах.

Ще за життя автора «Енеїди» його ім’я вабило до Полтави видатних учених, мандрівників, літераторів, тому коло знайомих письменника значно розширюється. Дружнім спілкуванням із поетом-полтавцем пишались, залишаючи теплі спогади про відвідини його дому. Улітку 1827 р. до Івана Петровича завітав відомий московський журналіст і літератор М. Мельгунов, 1829 р. – історик, викладач Московського університету М. Погодін, 1830 р. – видавець «Отечественных записок» П. Свін’їн, який у цьому часописі опублікував враження від мандрівки в Україну та зустрічі з Котляревським: «...Чай пив у Котляревського, який живе в дідівському будинку, досі дуже міцному, незважаючи на те, що давній... З бесіди з цим єдиним малоросійським поетом можна отримати багато нових і цікавих відомостей стосовно духу й характеру його земляків» [4, с. 72].

Приблизно в той час поет познайомився й пізніше листувався з російським письменником Орестом Сомовим (Порфириєм Байським), який сприяв публікації пісень із «Наталки Полтавки» в альманасі «Северные цветы» 1830 р. Достеменно відомо не тільки про знайомство Котляревського з польсько-українським поетом Тимком Падурою, який 1829 р. місяць прожив у Полтаві, а навіть про схвальне ставлення поета-полтавця до його творчості.

Серед гостей І. П. Котляревського перший біограф поета називає також М. В. Гоголя. Ця зустріч могла відбутися 1832-го або 1835 р. Проте в листах самого Гоголя, його адресатів і в мемуарній літературі не знаходимо звісток про знайомство поетів. Чи може це означати, що пройшли вони кожен своїм шляхом, не озирнувшись на старшого-молодшого колегу? Люди й пов'язані з ними події, обставини – усе це тісно перепліталось, логічно розбудовувалося; та з плином часу нитка, що втримувала перебіг подій, рветься. Намисто розсипається...

У юності в Гоголя було щось схоже на щоденник – «Книга всякої всячини или подручная энциклопедия» – майже на п'ятсот сторінок. Там нотувалося в алфавітному порядку все, що цікавило Гоголя-юнака: виписки з історії архітектури, записи українських народних звичаїв, уривки з описів мандрівників Росією, нарешті якнайширший «лексикон малоросийский», де мало не в кожному рядку знаходимо посилання на І. Котляревського, тлумачення окремих слів за ним-таки. Вочевидь, автор «Енеїди» був для Гоголя найбільшим авторитетом і знавцем української мови.

Не могли обійти поетову домівку в Полтаві поет і драматург В. Капніст, перекладач «Іліади» Гомера М. Гнідич, фольклорист М. Цертелєв. Іван Петрович листувався зі збирачем російського фольклору І. Снегирьовим. За спогадами одного із сучасників І. Котляревського, багато російських письменників, працюючи над творами, що стосувалися України, листувалися з ним і мали від нього вичерпні, достовірні відомості та пояснення щодо їхніх запитань.

За рік до смерті Котляревського Полтаву відвідав молодий учений Ізмаїл Срезневський. Він познайомився з Іваном Петровичем, який уже сильно нездужав, справив на полтавця враження людини безкорисливої та гідної довіри. 12 липня 1837 р. Котляревський підписав йому доручення на видання своїх драматичних творів: «Створені мною малоросійські опери “Наталка Полтавка” та “Москаль-чарівник” доручаю для видання в світ, в якій буде потрібно кількості примірників, титулярному раднику Ізмаїлу

Івановичу Срезневському». Крім цього, передав І. Срезневському автографи обох п'єс для його альманасу «Украинский сборник», що видавався в Москві. «Наталка Полтавка» була опублікована 1838 р., а водевіль – 1841 р. Щодо видання «Москаля-чарівника» І. Срезневський, виїхавши за кордон, повідомляв матері: «Щепкін пристрасний amator всього малоросійського. Я передав йому “Москаля-чарівника”. Він видає його як другу книжку “Украинского сборника”, і Гоголь буде держати коректуру, а видавши, поставить на малоросійському театрі». На жаль, про участь Гоголя в цьому виданні ніяких даних немає.

Того ж 1837 р. в Полтаві побував літератор, етнограф Вадим Пассек, котрий у статті «Котляревський та його “Енеїда”», видана в Харкові з глибокою щирістю змалював привабливий образ поета-полтавця. Вочевидь, на підставі особистих зустрічей та вражень.

Як бачимо, Полтава не була настільки нудним і спокійним містом, позбавленим усякого духовного життя, як це інтерпретує вже відомий нам М. Сементовський. Абсолютним центром культурного тяжіння тут у першій третині XIX ст. був її геніальний син і співець Іван Котляревський. Навколо нього гуртувались тодішні мистецькі й культурні сили, формуючи культурно-мистецьку ауру міста.

Література

1. Мельникова А. Воспоминания о давно минувшем и недавнем былом / А. Мельникова. – М., 1899. – 227 с.
2. Муравйов-Апостол М. Воспоминания и письма / М. Муравйов-Апостол. – Петроград, 1922. – 194 с.
3. Ротач П. Іван Котляревський у листуванні / П. П. Ротач. – Опішне : Українське народознавство, 1994. – 336 с. : іл.
4. Свiньїн П. Полтава. З мальовничої мандрівки по Росії видавця О. З. / П. Свiньїн / Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К. : Дніпро, 1969. – С. 71–74.
5. Сементовський Н. Полтава / Н. Сементовський // Ілюстрація. – 1846. – Т. 2. – № 21. – С. 325.
6. Стеблин-Каминский С. Биографический очерк жизни Ивана Петровича Котляревского / С. Стеблин-Каминский // Фондова колекція Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського. – Інв. № 204-ф.
7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – Т. 4 : Проза. – К., 1963–1964. – 480 с.